

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ Й РОЗВИТКУ ЇЇ ОСОБИСТІСНИХ ЯКОСТЕЙ

М.О. Кандиба,

аспірант кафедри практичної психології,
викладач кафедри педагогіки та психології освітньої діяльності
Запорізького національного університету

Автор статті аналізує основні теоретичні підходи до визначення професійного становлення особистості. Професійне становлення розглядається з точки зору екзистенційно-особистісного, системного і суб'єктно-діяльнісного підходів. Етап професійної підготовки є оптимальним періодом розвитку особистості майбутнього професіонала-психолога, періодом, коли найбільш ефективно впровадження і можливо відстеження результатів програми соціально-психологічного супроводу.

Ключові слова: толерантність, особистість, професійна свідомість, інтолерантність, самосвідомість.

Автор статті аналізує основні теоретичні підходи до визначення професійного становлення особистості. Професійне становлення розглядається з точки зору екзистенційно-особистісного, системного і суб'єктно-діяльнісного підходів. Етап професійної підготовки є оптимальним періодом розвитку особистості майбутнього професіонала-психолога, періодом, коли найбільш ефективно впровадження і можливо відстеження результатів програми соціально-психологічного супроводу.

Ключевые слова: толерантность, личность, профессиональное сознание, интолерантность, самосознание.

Показником підготовки є професіоналізм, який виражається в набутих нових знаннях, умінні використовувати їх на практиці; здатності приймати рішення в різних ситуаціях, формуванні всебічно розвиненої особистості.

Як свідчать джерела літератури, дослідженнями щодо професійної підготовки особистості займалися такі науковці як Н.Л. Замкова, Л.О. Сікорська, Дж. Равен та інші. Проте слід відмітити, що незважаючи на вагомості дослідження в цьому напрямі, проблема формування професійного становлення особистості досліджена ще недостатньо.

Професійне становлення особистості відбувається під час навчання у ВНЗ. Велику роль відіграють якості особистості, які розвиваються й вдосконалюються в процесі здобуття освіти та в подальшій трудовій діяльності.

Цією проблемою займалися такі науковці як Б.Г. Ананьєв, І.Д. Бех, В.В. Рибалко, Н.Л. Замкова, Л.О. Сікорська, Дж. Равен та інші.

Вони підкреслювали, що професійна придатність розглядається як сукупність особистісних якостей людини, які впливають на успішність засвоєння та ефективність виконання трудової діяльності.

Під «професійним становленням» в сучасних вітчизняних концепціях професійного розвитку розуміється дозрівання особистості, на основі існуючих у ній здібностей і потенційних можливостей, у єдності причин і наслідків, певних закономірностей і новотворів, пов'язаних із входженням у професійну діяльність і відносини» [2, с.123].

Метою даної статті є систематизація й узагальнення існуючих на сьогодні відомостей як про професійне самовизначення особистості, так і про головні чинники, що впливають на нього, і їхній аналіз і забезпечення розвитку та реалізації особистості.

В.І. Слободчиков «професійний розвиток» розглядає як більш широке поняття, ніж «професійне становлення» і виділяє три його субкатегорії: «становлення», «формування» і «перетворення». «Формування» особистості зв'язується з її оформленням як удосконалюванням. У психологічному тлумаченні «формування» розуміється не як слідування певним стандартам і формам, а як «єдність соціокультурної мети й суспільно значимого результату розвитку».

«Перетворення» – субкатегорія, що характеризує більшою мірою, саморозвиток і зміну життєвого напрямку відповідно до певної ієрархії життєвих цінностей людини.

Усі три субкатегорії тісно пов'язані між собою, і, проте, соціально – психологічний пласт дослідження особистості в професійній діяльності, на наш погляд, більшою мірою можливий із погляду професійного становлення. Вивчення «перетворення» особистості в представленому розумінні вкрай утруднене, тому що торкається суб'єктивної оцінки результативності внутрішньої динаміки самою людиною.

До теперішнього часу виявлені структурно–динамічні характеристики професійного становлення, визначені соціально – психологічні детермінанти розвитку особистості в професії, виявлений взаємозв'язок особистісного й професійного самовизначення.

У теоретичних і прикладних соціально–психологічних дослідженнях проблеми професійного становлення піднімалися неодноразово. У ХІХ – ХХ ст. в роботах вітчизняних і закордонних психологів, соціологів професійне становлення особистості розглядається в межах тезауруса самоактуалізації й самореалізації. За суть професійного становлення приймається прагнення суб'єкта до відповідальності за реалізацію свого потенціалу, здійснення вибору із застосуванням максимальних зусиль.

Н.А. Государев розділяє професійно важливі якості й професійно значимі якості фахівців, де під професійно важливими якостями розуміються професійні здібності як передумови професійного становлення, а професійно значимі якості – як особистісні зміни в процесі професійного розвитку [2, с.185].

У центрі екзистенціально-особистісного підходу в концепціях професійного становлення – особистісно – значущі смисли й стосунки. Екзистенціально-особистісний підхід представлений у роботах Г.В. Аكوпова, Н.А. Богдан, Е.П. Єрмолаєвої, В.Ф. Сафіна, Т.В. Кудрявцева та ін.

Професійне становлення може бути розглянуто з погляду трьох складових – емоційний компонент (домінуючі настрої людини, пов'язані з професійною діяльністю, емоційна валентність уявлень про професійне майбутнє, наявність/відсутність впевненості в завтрашньому дні); когнітивний компонент (раціонально–логічний зміст процесу самовизначення); конативний компонент (дії, вчинки) .

Е.П. Єрмолаєва пропонує розглядати професійний розвиток із позиції системи двох координат: соціально-особистісної й суб'єктної. При цьому соціально-особистісна пов'язана з принциповими відмінностями в цінісно-моральних орієнтаціях, суб'єктна координата характеризує провідну тенденцію реагування на ситуації. У концепції Е.П. Єрмолаєвої представлені відповідно до цієї системи координат два протилежні варіанти розвитку професіонала – ідентичного й маргінального, виділені відповідні стратегії поведінки особистості в професії .

В.Ф. Сафін, І.Н. Нурлигаянов підкреслюють, що на сьогоднішній день професійне самовизначення розглядається як усвідомлення цінісно-значеннєвої сутності свого існування, реалізація «прагну» – «можу» – треба» як рушійних сил розвитку й, на цій основі – самоствердження суб'єкта в матеріальному й духовному– світі, «..самовизначення особистості стосовно її соціальної й цивільної зрілості виступає їх відносно самостійним функціонально-процесуальним ядром, що володіють здатністю передбачати реальний розвиток особистості й організувати її поведінку, завдяки переживанню сенсу життя» .

Розвиток особистості визначається індивідуальними передумовами, соціальними умовами й активністю самої особистості. Професійне становлення також обумовлене індивідуальними властивостями людини в їхньому розвитку («індивід – суб'єкт – особистість – індивідуальність»), соціальними факторами й цілеспрямованістю професійної діяльності. Відповідно до зазначеного напрямку нашого дослідження розглянемо негативні особистісні й суб'єктні характеристики. Це – деформація цінісно-значеннєвої сфери, коли сенси життя й професії або не перетинаються, або зміст професійної діяльності поглинає собою життєвий зміст; порушення мотиваційного аспекту; ригідність мислення; порушення рефлексії (арефлексивність або гіперрефлексивність); деформування авторської позиції; відсутність або надмірність автономності; деформації рольового модусу. Однак, поряд з експансуванням професійно- рольової поведінки в допрофесійну діяльність, існує перенос в професійну ситуацію загальнолюдської позиції й поведінки .

І.І. Юматова структуру професійного розвитку представляє як цінісно-моральну, планувальну, інформаційну, емоційну складові. Цінісно-моральна складова – це погодженість ціннісних орієнтацій, екзистенціональні структури особистості. Планувальна складова відображає ступінь сформованості особистого професійного плану – визначеність, усвідомленість, стійкість і

т.п. Інформаційна складова – якість і кількість наявної інформації про професію. Емоційна складова – оцінка себе як професіонала .

Динаміка образу «Я» професіонала пов'язана, згідно з Т.В. Кудрявцевим, насамперед зміною критеріїв особистісних відносин, завдяки яким професійне самовизначення стає рефлексивним процесом суб'єкта професійної діяльності, представленого на конкретних стадіях виконання їм реальної діяльності, що виражається в досягненні стійкого позитивного відношення до себе як до «діяча». Основами різних темпів розвитку професійної самосвідомості стають асинхронні, індивідуально-своєрідні зміни мотиваційно-потребнісних і ситуативних особистісних утворень .

У якості критеріїв виділення стадій автор обрав ставлення особистості до професії й рівень виконання діяльності, виділивши 4 стадії: виникнення й формування професійних намірів; професійне навчання й підготовка до професійної діяльності; входження в професію, активне її освоєння й розташування себе в колективі; повна реалізація особистості в професійній праці [1].

У роботах Г.В. Аكوпова центральний новотвір професійного становлення – професійна свідомість, визначається системою ціннісних орієнтацій, мотивації, особливостями темпераменту, процесами й результатами ідентифікації – відокремлення особистості в суспільстві. Розвиток свідомості в роботах Г.В. Аكوпова представляється у вигляді двофакторної моделі:

1. як фактор взаємозв'язку й контакту індивіда й навколишнього середовища, особистості й суспільства, індивідуальності й в реальних і потенційних утворах «Я»;
2. фактор творчості, творення, вибору, волі й пов'язаної з нею відповідальністю в системі взаємодії – контактів .

К.А. Аветисян, С.В. Агафонова, О.А. Анісімова визначають динаміку професійного функціонування як три стадії :

Стадія професійної адаптації. Вимоги суспільства й професійного колективу вступають у протиріччя зі сформованими виставами, знаннями, отриманими студентом у вузі, молодий фахівець асимілює чужий досвід, найчастіше некритично.

Стадія професійного становлення. Протиріччя між індивідуальним стилем діяльності й вимогами професійного співтовариства.

Стадія професійної стагнації. Індивідуальні здатності досить адаптовані до вимог соціального й професійно оточення, завдяки досягненням минулого й виникненню певних стереотипів, які далеко не завжди й відіграють позитивну роль.

Розглядаючи професійний розвиток як безперервний процес самопроекування особистості, автори виділяють три основні стадії, що якісно відрізняються один від одного рівнем розвитку самосвідомості: самовизначення, самовираження, самореалізації. На стадії самовизначення співвіднесення знань про себе відбувається в рамках зіставлення «Я» й «Іншого». Певна якість сприймається й розуміється в іншій людині й потім переноситься на себе, відбувається свідомий акт вибору, виявлення та затвердження необхідності власних змін і перетворень. На стадії самовираження суб'єкт співвідносить свою поведінку з тією мотивацією, яку реалізує. Оцінюються й самі мотиви з погляду суспільних і внутрішніх вимог. Головним мотиваційним фактором є прагнення професіонала до можливо більш повного прояву своїх здібностей. На стадії самореалізації співвіднесення знань про себе відбувається в рамках «Я» і вище «творче «Я»». На цій стадії формується життєва філософія людини в цілому, усвідомлюється сенс життя, своя суспільна цінність. Суб'єкт не тільки досягає професійної майстерності, але й гармонійно розвиває свою особистість, творчо самореалізується. У даній концепції в основі професійного розвитку особистості – протиріччя між «Я» – діючим і «Я» – відбитим при участі «Я» – творчого. Відповідно виділяються дві моделі розвитку професіонала: модель професійного розвитку (характеризує конструктивний шлях особистості в професії) і модель адаптивної поведінки (визначає деструктивний шлях у професії, шлях стагнації й невротизації фахівця) [5, с.87].

У всіх представлених концепціях немає ні однієї, де не враховувалися б соціально-психологічні фактори, що впливають на хід професійного становлення: соціальна ситуація професійного розвитку, індивідні, суб'єктні, особистісні передумови, професійні новотвори, що змінюються культурно- економічні умови й т.п.. Мотиви, ціннісні орієнтації, професійна позиція, професійне самовизначення в ряді психологічних робіт визначаються в сукупності як «системотворчий» фактор особистості, а саме – її спрямованість.

У соціальній ситуації розвитку можна виділити кілька рівнів – мікро–рівень соціальних відносин (сім'я й значимі дорослі), мезо– рівень соціальних відносин (соціальні інститути,

професійне співтовариство), макро– рівень соціальних відносин особистості й світу (етнос, культура, суспільство). Професія – особистість – соціальні відносини в професійному становленні взаємозалежні. Основними методологічними принципами досліджень у цей час є принципи системності, детермінізму, синергетики.

Професійна діяльність, професійне становлення, професійний розвиток у світлі останніх робіт розглядається в тісному взаємозв'язку певних компонентів, що утворюють відкриту, нелінійну (різноманітну й неповторну в розвитку) самоорганізуючу систему, що саморозвивається. Серед компонентів виділяють особистісні особливості, професійну діяльність і вимоги професії до особистості, мікро–, макро– і мезо– рівні соціальних відносин, умови професійної підготовки. Так, у дослідженні В.А. Аверіна, С.А. Мінюрової система значиться як «особистість – професія – суспільство»; у роботах С.П. Безносова, Є.Ф. Зеєра – «особистість – утвір – професія». Н.Б. Московіна, вивчаючи конструктивне й деструктивне (професійну деформацію) професійний розвиток фахівців гуманітарної сфери, виділяє зміни особистості в системі – «особистість – діяльність – відносини». Детермінантами професійного становлення фахівця є особистісні зміни. У свою чергу, умови професійного становлення впливають на розвиток особистісних якостей людини.

Представити вищевикладене можна як тісний взаємозв'язок 3–х рівнів відносин суб'єкта, що розвивається, діяльності – з мікросоціумом, макро–соціумом, мезо–соціумом, що впливають на особистісне й професійне становлення, від яких залежить ефективність професійної діяльності. Це обумовлює соціально – психологічний характер вивчення особистості в професійному становленні в системі «особистість – професія – суспільство – відносини».

У компонент «особистість» входять індивідні – суб'єктні – особистісні – індивідуальні характеристики; «професія» – це система вимог до особистості й діяльності фахівця, сама професійна діяльність і т.п.; «суспільство» – система культурно-історичних і етнічних цінностей, затребуваність фахівця в мінливих соціально–економічних умовах і т.п.; «відносини» – система відносин особистості, в умовах яких відбувається розвиток особистості в цілому, професійні відносини й т.п. Особистісні зміни й професійна діяльність взаємозалежні, у центрі професійної діяльності психолога – відносини, складові, у свою чергу свою систему відносин – до себе, до професії, до клієнта, до відносин у цілому й т.п. Суспільство також представляє мінливу систему, де є культура, етнос, цінності й т.п., які в ході розвитку особистість привласнює або відкидає. Професійна діяльність містить у собі мотивацію, професійні дії й результати, професійну рефлексію, систему відносин – суб'єкта й професійного співтовариства, суб'єкта самого до себе, суб'єкта й суспільства. Система суспільних і трудових відносин, у яку включається майбутній фахівець, сприяє розвитку індивідуальності професіонала.

У всіх наведених вище концепціях імпліцитно присутні уявлення про те, що майбутній фахівець у своєму професійному розвитку вільний у якості суб'єкта цього процесу, але при цьому досить залежний від змісту вимог професії. Це актуалізує появу нових досліджень, у яких розглядалися б характеристики особистості професіонала, що надають йому – волю, гнучкість, творчість.

Основними принципами дослідження професійного становлення особистості в рамках системного підходу є :

- 1) принцип ізоморфізму професії, що як реально розбудовується в суспільстві цінісно-нормативної системи і її суб'єктивного способу як внутрішньої психічної реальності людини;
- 2) принцип самоорганізації;
- 3) принцип породження професійного майбутнього;
- 4) принцип цілісності й дійсності проживання людиною себе в професії;
- 5) принцип вибору стратегії реалізації особистісно–потенційних ресурсів [3].

Системний підхід дозволяє вивчати професійне становлення як процес, що складається з різних взаємозалежних елементів, упорядкований і складноорганізований не через перерахування цих елементів, а через проникнення в їхню сутність, властивості й зв'язку.

Професійне становлення особистості підпорядковується законам синергетики, тому що в його динаміку можна виокремити стабільні й критичні періоди. Вихідним джерелом будь-якого розвитку є протиріччя й нестійкість. Динаміка професійного становлення – складний неоднорідний процес, що характеризується кризами або крапками біфуркації, що визначають ступінь впливу тих або інших соціально-психологічних факторів на становлення особистості професіонала – психолога. Нерівномірність професійного самовизначення й розвитку

підтверджується проходженням певних критичних крапок або криз, де яскравіше всього ці механізми проявляються. При цьому під кризою розуміється критичний період підвищеної уразливості потенцій, що зросли, відповідно – якісних змін. Психологи відзначають кризи адаптації, ідентифікації, самореалізації в професійному становленні особистості (Л.Г. Дика, А.А. Деркач, ІМ. Королев, І.В. Шаповаленко й ін.).

Професійне становлення фахівців соціальної сфери детерміноване цінісно-значенневою сферою особистості й системою соціально-психологічних умов розвитку. Визначаючи детермінанти професійного становлення психолога, скористаємося визначенням Ю.П. Поваренкова, де детермінація розуміється як «система зовнішніх стосовно суб'єкта й внутрішніх факторів, співвідношення яких і обумовлює базове протиріччя професійного розвитку».

До теперішнього часу, фактори, що утворюють детермінанти професійного розвитку відносять до двох великих груп – внутрішні й зовнішні.

Внутрішні, у свою чергу, розподіляють на :

1. фактори, що визначають об'єкти й рамки вибору – суспільні, технологічні, територіальні, суспільний ладо, культура, перелік професій;

2. фактори, що визначають формування самих індивідів як соціальних типів – соціальні інститути, засоби масової інформації і т.д.;

3. якості самого суб'єкта вибору – мотивація, інтереси, знання, цінності, вистави .

Внутрішні фактори, що впливають на професійне становлення – це все, що пов'язане з структурою особистості – ціннісні орієнтації, життєві установки, домагання, особистісний потенціал, загальні уявлення про професію, перший досвід у професійній діяльності й відношення до нього.

До зовнішніх факторів впливу на розвиток особистості професіонала відносять мікро–рівень, мезо–рівень, макро–рівень, про яких говорилося вище.

До особистісних детермінантів, що визначають професійне становлення фахівців гуманітарного профілю належать, характерні для розвитку, загальні характеристики, представлені в роботах Г.М. Білокрилової, А.І. Донцова, О.П. Єлисеєва, Ю.М. Забродіна, Л. М. Лаптева, Н.А. Лаврової, А.А. Малишева, В.Ф. Сафіна:

1. Структурні утворення особистості – темперамент, характер, інтелект.

2. Характеристики суб'єкта професійної діяльності – його активність, спрямованість, гнучкість, творчість.

3. Образ «Я» (вистави про себе, самооцінка, рівень домагань).

4. Професійна ідентифікація (ототожнення себе з професією й особистістю професіонала).

5. Професійна свідомість (відображення реальності й уявлень).

6. Професійна мотивація, спрямованість, активність у професійному становленні.

7. Професійне самовизначення (процес виборів і визначення себе в просторі професій і відносин) [4, с.267].

Професійне становлення фахівця з початку професійної підготовки у вузі й до рівня професійної майстерності можна представити як кілька етапів. На першому етапі – це знаходження спільності суб'єкта й професії (індивід як типовість проявів), потім – ідентифікація й адаптація (співвідношення індивідуальних здатностей і можливостей із вимогами професійної діяльності, перше знаходження себе в професії як самоідентифікація, формування професійної свідомості) і вже потім – індивідуалізація на основі інтеграції індивідуальних можливостей і творчого початку особистості в професійній діяльності. Індивідуалізація розуміється як перший і необхідний етап у розвитку особистості й індивідуальності, необхідний для самовизначення людини в навколишній його дійсності, у тому числі й професії. У співвіднесенні з концепціями професійного розвитку особистості, цей етап більшою мірою відповідає етапу оптанта.

Індивідуальність у професії – це неповторність, унікальність проявів у діяльності фахівця. Індивідуальність розуміється як вищий рівень ієрархічної організації психологічних властивостей людини стосовно індивідуального й особистісного рівнів. Індивідуальність у професійній діяльності формується поступово, проходячи етапи адаптації, ідентифікації й самореалізації особистості в професії.

Висновки. Оволодіння професійною діяльністю в реальності – етап інтеграції й самореалізації, де включаються не тільки механізми ідентичності в професії, але, у міру оволодіння нею, виникає індивідуальність, що виділяє фахівця в професійному світі «Ми». Тут окремими етапами будуть професійна ідентифікація вже безпосередньо в діяльності й власне

професійна самореалізація на усталених позиціях включеного в професійні дії фахівця зі стажем.

Професійна індивідуалізація й інтеграція – припускає творчість, результативність, індивідуальність професійної діяльності. Тут найвищою мірою задіяні морально-орієнтовні якості, необхідні у відносинах із клієнтами, відносини, що визначають у цілому, фахівця до себе й інших, до професії й суспільства й т.п. Це стійкі, системні, інтегративні утвори толерантності особистості.

Таким чином, професійне становлення особистості – це розвиток суб'єкта професійної діяльності в системі «особистість – професія – суспільство – відносини», що характеризується внутрішньоособистісними якісними перетвореннями, детерміноване системою соціально-психологічних факторів. Розглядати професійне становлення ми будемо, спираючись на суб'єктно-діяльнісний підхід, де суб'єкт діяльності активний, включений у взаємодію з іншими.

Толерантність є професійно-важливою якістю, що розбудовується в процесі професійного становлення. Це приводить до необхідності вивчення соціально-психологічних характеристик толерантності психолога, визначенні сутності й умов її розвитку.

Література

1. Вершловский С.Г. Особенности социально-профессиональных ориентаций учителей // Развитие социально-профессиональной активности учителей на разных этапах деятельности : сб. науч. трудов / С. Г. Вершловский. – М.: Изд-во АПН СССР, 1990. – С. 5-24.
2. Исаев И.Ф. Теория и практика формирования профессиональной педагогической культуры высшей школы / И. Ф. Исаев. – М., 1993. – 217 с.
3. Катричева Т.Ю. Проблема классификации педагогических ценностей [Электронный ресурс] / Т. Ю. Катричева. – 2004. – Режим доступа до журн. <http://www.rae.ru/use/pdf/2004/07/Katrichева.pdf>
4. Нагорна Н.В. Формування у студентів понять компетентності й компетенції / Н. В. Нагорна // Виховання і культура. – 2007. – № 1-2. – С. 266 –268.
5. Здравомыслов, А.Г. Потребности. Интересы. Ценности / А.Г. Здравомыслов. – М.: Политиздат, 1986. – 221 с.